Sonja Puhar

DISKRIMINACIJA ŽENSK V KAZENSKEM POSTOPKU IN PRI IZVRŠEVANJU ZAPORNE KAZNI

UVOD

Pričujoči prispevek vsebinsko povzemam po diplomski nalogi z naslovom »Položaj obsojenk – žensk v zaporu«, ki sem jo zagovarjala marca 1995 na Visoki šoli za socialno delo. V njem poskušam opozoriti na diskriminacijo žensk v primerjavi z moškimi, ko se znajdejo v kazenskem postopku, v priporu, zlasti pa pri prestajanju zaporne kazni. Gre namreč za diskriminacijo na področju zakonske ureditve področja odrejanja pripora in izvrševanja zaporne kazni, saj je razen manjših izjem zakonodaja pisana na kožo moškim. Ženske so v pogledu statusa in pravic v zaporu obravnavane skoraj enako kot moški, zanemarjene pa so specifične lastnosti žensk in njihove socialne vloge. Diskriminacijo opazimo tudi pri izvajanju pripora in zaporne kazni, ko gre za uresničevanje pravic žensk ali nalaganje dolžnosti, in celo pri postopkih in pri obravnavi v kazenskem zavodu.

ANALIZA PREDPISOV, KI UREJAJO IZVRŠEVANJE ZAPORNE KAZNI IN PRIPORA, Z VIDIKA ŽENSKE POPULACIJE V SLOVENIJI

Kazenskopravna materialna, postopkovna in izvršilna zakonodaja praviloma obravnava ženske vzporedno z moškimi, zato jim daje, razen redkih izjem, v kazenskem postopku, v priporu in med izvrševanjem zaporne kazni enak status. To pa pomeni, da se kaže ignorantski pristop do žensk še na enem zelo občutljivem področju, kjer se z represivnimi ukrepi posega v osebnost žensk. Nezanemarljivo je namreč že dejstvo, da so vsi predpisi, ki urejajo izvrševanje zaporne kazni in pripora, napisani tako, kot da se nanašajo le na obsojence oziroma pripornike, saj so norme pisane v moškem spolu. Najvišji zakonodajni organ – parlament, ki sprejema zakone s tako oblikovanimi normativnimi akti – morda nehote dopušča neenkost moških in žensk, čeprav se takoj zastavi vprašanje, ali ne bi kazalo zaradi številčne premoči žensk v primerjavi z moškimi v večini držav na svetu pisati predpise tudi v ženskem spolu.

Za obsojeniško žensko populacijo je v praksi v celoti neuresničljiva že določba prvega odstavka 108. člena Kazenskega zakona Republike Slovenije, ki določa, da je treba z obsojenci ravnati človeško, spoštovati njihovo osebno dostojanstvo ter varovati njihovo telesno in duševno celovitost. Status žensk v zaporu je namreč v tem pogledu v primerjavi s statusom moških neprimerno slabši že zaradi bioloških razlik med spoloma. Zakonsko je povsem legitimno in dopustno, da mora v zapor tudi ženska, ki je noseča, ter da med prestajanjem zaporne kazni celo rodi. Odvzem prostosti nosečo žensko gotovo veliko bolj prizadene in tudi bolj poniža kot moškega. Znano je, da je ženska med nosečnostjo zaradi sprememb biološkega in duševnega stanja v hujši duševni stiski. Ženska v obdobju nosečnosti gotovo potrebuje večjo varnost, duševno stabilnost in ustrezne pogoje za življenje, česar pa v zaporu praviloma ni. Darja Zaviršek (1994: 144) poudarja, da medicinski nasveti temeljijo na biomedicinskih znanjih, ki ne upoštevajo socialnih

dimenzij vsakdanjega življenja, in na stereotipih prepričanjih o ženski vlogi v družini in družbi. Iz teh razlogov je mogoče utemeljeno postaviti pod vprašaj določbo 201. člena Zakona o kazenskem postopku, po katerem se odreja pripor pod enakimi pogoji za ženske in moške. Spričo take zakonske ureditve mora praksa vselej računati na posledice, ki gotovo nastanejo z izvrševanjem pripora pri noseči ženski. V zvezi s tem je treba še toliko bolj upoštevati človeške in socialne vidike in realno predvideti posledice odreditve oziroma opustitve odreditve pripora. Vprašati se je namreč treba, kaj je hujše zlo: to, da ženska, ki je noseča, ni kaznovana, ker se je zaradi opustitve pripora izognila kazni, ali to, da zaradi posledic pripora ženska in morda tudi otrok pretrpita hude posledice, ki jih ni mogoče popraviti. Teresa Bernardez (1985) ugotavlja, da so dejavniki, ki sprožijo pri ženski psihični zlom, njena socializacija, njen socialni status, diskriminacija in predsodki, ki spremljajo neenakost spolov. Restrikcijo pri odrejanju pripora za ženske gotovo opravičuje relativno majhno tveganje kriminalnega delovanja žensk, ki v Sloveniji storijo povprečno le 12,4% vseh storjenih kaznivih dejanj. Ženske izvršujejo v glavnem lažja kazniva dejanja; več kot tretjina teh so verbalna kazniva dejanja zoper čast in dobro ime. Situacija na področju odrejanja pripora za ženske terja specifično zakonodajo, ki naj ne bi dopuščala uporabe pripora zoper nosečo žensko.

Podobna kritika velja tudi za določbo 8. točke prvega odstavka 37. člena Zakona o izvrševanju kazenskih sankcij. Ta omogoča odlog izvršitve kazni zapora le obsojenki, ki je noseča, vendar do poroda ni več kot pet mesecev, oziroma obsojenki, ki ima otroka, ki še ni star leto oziroma dve. Ostale noseče ženske morajo na prestajanje zaporne kazni. Vprašljivo je, zakaj mora na prestajanje zaporne kazni ženska, ki je noseča, pa do poroda manjka več kot pet mesecev, če vemo, da na prostosti družbi ni nevarna. Če rodi v kazenskem zavodu, je torej poleg matere tudi otrok »obsojen« na zaporno kazen in jo prestaja skupaj z materjo v kazenskem zavodu.

Čeprav so materi in otroku v slovenskih kazenskih zavodih zagotovljeni ustrezni pogoji za varstvo in nego otrok, živita mati in otrok v okolju, ki je povsem drugačno od domačega okolja. Zaporniški režim nujno pusti pri otrokovi materi in tudi pri otroku negativne posledice. To tezo potrjuje tudi Frances Heidensohn (1990: 72), ki ugotavlja, da pravila dovoljujejo, da ima ženska v zaporu otroka do dveh mesecev starosti, v odprtem domu pa celo do dveh let in pol.

ORGANIZACIJA PRESTAJANJA ZAPORNE KAZNI ZA OBSOJENKE V SLOVENIJI

Ženske so v Sloveniji do neke mere v primerjavi z moškimi diskriminirane tudi v pogledu organizacije prestajanja zaporne kazni, ker je zakonsko urejena podobno kot za moške. Temeljne določbe Kazenskega zakonika Republike Slovenije, ki regulirajo temelje izvrševanja kazenskih sankcij, določajo le to, da moški in ženske prestajajo kazen ločeno. Zanimivo je, da ponekod v svetu popolno izolacijo moških od žensk že opuščajo in eksperimentalno vpeljujejo mešane zavode. Danski zapor Ringe je vpeljal enega najbolj radikalnih pristopov. V štirih manjših blokih s celicami se mladi zaporniki in zapornice lahko prosto srečujejo, pri čemer so dovoljeni spolni odnosi. Ta eksperiment se je po guvernerjevem mnenju posrečil. Kljub temu pa mnogi menijo, da se s tem najbolj poskuša pomagati moškim zapornikom. Mešani zapor torej najbolj koristi moškim, medtem ko ženske doživljajo tudi v takem zaporu ekstremne reakcije, stres, obup in spolno nadlegovanje.

Po veljavnih predpisih je v Republiki Sloveniji en zavod za prestajanje zaporne kazni za ženske, v katerem je razen redkih izjem koncentrirana celotna ženska obsojeniška populacija. V Zavodu za prestajanje kazni zapora Ig, ki je formalno še vedno zaprt, vendar z minimalnim omejevanjem gibanja obsojenk, prestajajo zaporno kazen vse kategorije obsojenk, vključno s tistimi, ki so storile

kaznivo dejanje ogrožanja javnega prometa. V tem zavodu je stacioniran celo pripor iz območja sodnega okrožja Ljubljana. To pa postavlja ženske obsojenke v slabši položaj v primerjavi z moškimi glede možnosti stikov z domačim okoljem in s svojci. Moškim obsojencem namreč organizacija prestajanja zaporne kazni omogoča, da zaporno kazen, ki ne presega leto in šest mesecev zapora, prestajajo po regionalnem načelu, torej v bližini doma.

Na neenakost med žensko in moško kriminalno populacijo kažejo tudi statistični podatki o institucionalni represiji zoper ženske, čeprav po kriminalni aktivnosti ostajajo daleč za moškimi. Delež sprejetih pripornic je bil v letu 1993 4,5%, kar je v primerjavi z vrsto in težo kaznivih dejanj, ki so jih storile ženske, izredno veliko. Udeleženost storilk pri kaznivih dejanjih in težo teh dejanj nedvoumno izraža podatek, da je bil na primer v letu 1988 v vzorčnem pregledu vpisnika za vsa kazniva dejanja, za katero je zagrožena kazen 5 let zapora, odrejen pripor ženskam le v štirih primerih. Poleg odrejenega pripora že v opisani kazenski zadevi je bil pripor odrejen le še za tri storilke, in sicer zaradi kaznivega dejanja iz poglavja zoper družbeno in zasebno premoženje, pri čemer je šlo za najtežje pojavne oblike tovrstnih kaznivih dejanj. Navedeni podatek o odreditvi pripora zaradi storitve najtežjih kaznivih dejanj zoper peščico žensk nazorno kažejo, da se je pripor zoper ostale ženske odrejal zaradi storitve lažjih kaznivih dejanj pogosteje kot za moške.

Organizacija prestajanja zaporne kazni za ženske v Sloveniji torej onemogoča izvajanje klasifikacije glede na vrsto storjenih kaznivih dejanj, ker vse prestajajo zaporno kazen v formalno zaprtem zavodu. Pri tem imam v mislih zlasti obsojenke, ki so storile kaznivo dejanje s področja varnosti cestnega prometa in morajo prestajati zaporno kazen z obsojenkami, obsojenimi za klasična kazniva dejanja, neredko s povratnicami, ki so bile že večkrat na prestajanju zaporne kazni. Po drugi strani pa so v primerjavi z moškimi diskriminirane, ker je storilcem kaznivega dejanja s področja ogrožanja javnega prometa dana možnost, da zaporno kazen prestajajo v posebnem odprtem zavodu. Pričujoča organizacija prestajanja zaporne kazni ženske torej prikrajša za zakonsko določeno pravico, da prestajajo zaporno kazen v odprtem zavodu.

DISKRIMINACIJA ŽENSK MED IZVRŠEVANJEM ZAPORNE KAZNI

STATUSNE RAZLIKE OBSOJENK V PRIMERJAVI Z OBSOJENCI

Primerjava podatkov o statusu, ki ga imajo obsojenke med prestajanjem zaporne kazni v primerjavi s statusom obsojencev, kaže, da so ženske na številnih področjih v slabšem položaju: pri pošiljanju na delo zunaj kazenskega zavoda, pri razporejanju na delovna mesta, pri uporabi kriterijev za predčasno odpuščanje s prestajanja zaporne kazni, pri upoštevanju in nagrajevanju za korektno obnašanje med prestajanjem zaporne kazni in podobno.

Kljub temu, da se poleg Zavoda za prestajanje kazni zapora Ig še nekaj manjših zavodov v Sloveniji srečuje z izvrševanjem krajših zapornih kazni za ženske, v letnih poročilih teh zavodov niti z besedico ni omenjena ženska obsojeniška populacija oziroma njihova problematika, čeprav vemo, da gre pri kaznovanih z nekajdnevno zaporno kaznijo v postopku za prekrške največkrat za revnejše ženske, ki še kako potrebujejo socialno in drugo pomoč. Ta kategorija žensk, ki pride v zapor tudi zaradi revščine in ekonomske odvisnosti, povezane s spolno delitvijo dela in z njihovim položajem na trgu delovne sile, je še zlasti izpostavljena raznim boleznim. Po navedbah Darje Zaviršek (1994: 46) so te ženske ranljivejše za to, da postanejo uporabnice psihiatričnih storitev, socialnih služb in drugih psihosocialnih ustanov, tudi kazenskih institucij. Na drugi strani pa so ti zavodi posvetili kar precej pozornosti podobni kategoriji moških zapornikov. O tem govori tudi Elisabeth Fry (1978), ki poudarja, da potrebujejo ženske v zaporu specifično in posebno obravnavo.

Podobno so bile obsojenke v primerjavi z obsojenci silno redko deležne ugodnosti dela zunaj zavoda, bodisi na delovnih mestih, kjer so bile zaposlene pred nastopom zaporne kazni, ali pri drugih delodajalcih. Tako delo ima namreč velike prednosti pred delom v kazenskem zavodu, saj blaži izkušnjo prestajanja zaporne kazni. Zaprtim omogoča, da dobršen del časa prebijejo zunaj kazenskega zavoda ter ohranjajo stike z zunanjim okoljem in delovnim mestom.

Čeprav je delež žensk na prestajanju zaporne kazni majhen v primerjavi z moškimi, zaposlovanje obsojenk ni v sorazmerju s številom obsojencev in obsojenk na prestajanju zaporne kazni. V zavodih, razen v Zavodu za prestajanje kazni zapora Ig, so obsojenke in tiste, ki so kaznovane z zaporom po postopku o prekršku, med prestajanjem zaporne kazni zaposlovali pri najslabših in najmanj cenjenih delih, zlasti pri čiščenju v zaporih. To kaže na slabši položaj v primerjavi z moškimi tudi zato, ker je to delo slabše plačano ali pa sploh ne. Obsojenci imajo v slovenskih kazenskih zavodih bistveno več priložnosti, da si delo izberejo. Pa ne gre le za možnost izbire med različnimi panogami, temveč so mnogim dostopna tudi delovna mesta s sodobnimi sredstvi za proizvodnjo. V mislih imamo Zavod za prestajanje kazni Dob pri Mirni, ki ima moderno tovarno za proizvodnjo specializiranih gasilskih naprav, medtem ko lahko obsojenke v Zavodu za prestajanje kazni zapora Ig izbirajo le med delom v šivalnici, knjigoveznici (katere tehnologija je močno zastarela), pri hišnih delih in v proizvodnji povrtnin. Podobno ugotovlja tudi Frances Heidensohn (1990: 65), ki pravi, da so zapori zaradi majhnega števila žensk, ki so obsojene na kratke zaporne kazni, videti kot »prehodna taborišča«.

NEENAKOST OBSOJENK PRI PREDČASNEM ODPUŠČANJU S PRESTAJANJA ZAPORNE KAZNI

Na opazno zapostavljanje žensk v primerjavi z moškimi opozarjajo tudi statistični podatki o številu obsojenk, ki morajo prestati zaporno kazen v celoti, ter o predčasnem pogojnem odpustu s prestajanja zaporne kazni.

V obdobju zadnjih dveh let je okoli 14% več žensk kot moških moralo v celoti prestati zaporno kazen. Podobno so bile obsojenke povratnice v primerjavi s povratniki redkeje deležne pogojnega odpusta, saj je bilo pogojno odpuščenih obsojencev povratnikov kar za 26% več kot obsojenk povratnic. Obsojenke so prikrajšane tudi glede tega, kdaj pred iztekom zaporne kazni so deležne pogojnega odpusta. V omenjenih letih je bilo kar 15% obsojencev deležnih izjemnega pogojnega odpusta pred polovico prestane zaporne kazni, medtem ko v istem obdobju izjemnega pogojnega odpusta ni dobila niti ena obsojenka v Sloveniji.

Ženske, ki so prvič obsojene, so bile v preteklem obdobju v primerjavi z moškimi, obsojenimi prvič, pogosteje deležne pogojnega odpusta s sklepom upravnika zavoda. To pa pomeni, da so bile prikrajšane pri dobi trajanja pogojnega odpusta, saj je ta mogoč največ en mesec pred iztekom zaporne kazni. Nasprotno pa je pogojni odpust s sklepom komisije za pogojni odpust, ki so ga bili pogosteje deležni obsojenci, mogoč že po polovici prestane zaporne kazni.

OBNAŠANJE OBSOJENK IN OBSOJENCEV MED PRESTAJANJEM ZAPORNE KAZNI

Čeprav pravila vedenja in obnašanja med prestajanjem zaporne kazni obvezujejo in nalagajo obveznosti enako za obsojenke in obsojence, je v praksi pri spoštovanju teh pravil in izvajanju dolžnosti med obema kategorijama zaprtih oseb bistvena razlika.

Podatki namreč kažejo, da so, kar zadeva zlorabe ugodnosti, obsojenke neprimerno bolj disciplinirane kot obsojenci. Nekatere raziskave v svetu trdijo drugače, češ, da so ženske, storilke kaznivih dejanj, duševno in telesno problematične, zaradi česar naj bi bilo težko voditi zapore za ženske. Nekateri trdijo, da je v njih dosti več disciplinskih prekrškov kot v moških zaporih. Ženske, ki pridejo v zapor, naj bi

bile »duševno motene«, zato naj bi bile manj »popravljive«, hudobnejše, bolj divje in bolj nemoralne kot moški. Te teze naša raziskava ni potrdila. Podobno stališče zavzema tudi Darja Zaviršek (1994), ko trdi, da se podoba »ženske-kriminalke« ne ujema s predstavo o ženski, zato se jih, da bi se ohranil stereotip ženskosti, naredi »duševno bolne«. Na veliko disciplineranost obsojenk med prestajanjem zaporne kazni v primerjavi z obsojenci kažejo tudi podatki o relativno velikem številu izrečenih disciplinskih ukrepov obsojencem, medtem ko obsojenkam disciplinskih ukrepov v zadnjih letih zavodi niso izrekali.

Obstajajo tudi očitne razlike pri izjemnem pogojnem odpustu s prestajanja zaporne kazni po tretjini prestane zaporne kazni. V letu 1993 niti v enem primeru pogojno odpuščenim obsojenkam pogojni odpust ni bil preklican, medtem ko so pogojno odpuščenim moškim sodišča kar v 38 primerih preklicala pogojni odpust.

Čeprav je očitno, da so bile obsojenke v pogledu obnašanja in spoštovanja reda ter discipline med prestajanjem zaporne kazni precej korektnejše od obsojencev, to ni bilo upoštevano in zato niso bile primerno nagrajene. Ravno narobe, pri marsičem so ostale celo prikrajšane. Tudi tu vidimo, da gre za diskriminacijo, ki je ni mogoče opravičiti.

Podobno so bile prikrajšane tudi ženske, kaznovane z zaporom po postopku o prekršku, saj podatki kažejo, da v zadnjem obdobju v Zavodu za prestajanje kazni zapora Ig nobena ženska, kaznovana z zaporom po postopku o prekršku, ni bila predčasno pogojno odpuščena, medtem ko je bilo v istem obdobju pogojno odpuščenih kar 21% kaznovanih moških.

Podatki kažejo, da odgovorni kazenski zavodi uporabljajo za ženske hujše oblike institucionalnega nasilja in nadzorovanja kot za moške. Ženske se torej v zaporu znajdejo v podobnem položaju kot otroci, so bolj varovane, a tudi bolj odvisne. Tak pristop je »pokroviteljski« in ponovno ogroža njihovo enakopravnost.

Sklepati je torej mogoče, da so obsojenke v primerjavi z obsojenci prikrajšane za pogojni odpust oziroma dobo trajanja pogojnega odpusta zlasti zato, ker jih je po številu relativno malo in so pri delu v kazenskem zavodu težje nadomestljive kot moški. To še zlasti velja za Zavod za prestajanje kazni zapora Ig, ki ima organizirano gospodarsko dejavnost, ki mora funkcionirati, čeprav je to v nasprotju s prvim odstavkom 10. člena Zakona o izvrševanju kazenskih sankcij. Po tem členu gospodarska korist, ki je dosežena z delom obsojencev, ne sme biti v škodo prevzgojnemu namenu zaporne kazni.

OSREDNJI KAZENSKI ZAVOD ZA ŽENSKE V SLOVENIJI

SPLOŠNA PODOBA ZAVODA ZA PRESTAJANJE KAZNI ZAPORA IG

V pričujočem tekstu je treba zaradi predstavitve celotne slike izvrševanja zaporne kazni za ženske v Sloveniji pobliže predstaviti tudi osrednji Zavod za prestajanje kazni zapora Ig. Po eni strani zato, ker je v njem skoncentrirana polnoletna, lahko pa tudi mladoletna ženska obsojeniška populacija iz vse Republike Slovenije, če zaporna kazen vštevši s priporom presega dva meseca zapora, po drugi strani pa zato, ker so bile v raziskavo pritegnjene vse obsojenke iz tega zavoda in je bil z njimi opravljen pisni in ustni intervju. V tem zavodu se že od leta 1989 izvršuje tudi zaporna kazen, izrečena ženskam v postopku o prekršku z območij občin Ljubljana, Dol pri Ljubljani, Medvode, Vodice, Brezovica, Ig, Škofljica, Velike Lašče, Dobrava-Horjul-Polhov Gradec, Cerknica, Loška dolina, Domžale, Lukovica, Mengeš, Moravče, Grosuplje, Dobropolje, Ivančna Gorica, Hrastnik, Kamnik, Kočevje, Osilnica, Litija, Logatec, Ribnica, Loški potok, Trbovlje, Vrhnika, Brezovica in Zagorje ob Savi. V Zavodu za prestajanje kazni zapora Ig se izvršuje od leta 1990 tudi pripor za ženske z območja sodnega okrožja Ljubljana.

Bivalni, delovni in drugi prostori ustanove so locirani v gradu. Kljub stari zgradbi so prostori urejeni, zato obsojenke živijo in delajo vsaj na videz v

higiensko in funkcionalno ustreznih prostorih. Bivalna kapaciteta je 120 obsojenk, vendar je v zadnjih letih v zavodu povprečno po 25 oseb.

Zavod je vrsto let po drugi svetovni vojni deloval na klasičen in zastarel način. Kljub velikemu številu obsojenk, ki so v tistih časih prestajale zaporno kazen, v njem ni bil organiziran diferenciran sistem izvrševanja zaporne kazni. Šlo je za maksimalno zaprt zavod. Kljub nekaterim sistemskim spremembam na področju izvrševanja kazenskih sankcij, kot je bil leta 1968 prenos pristojnosti izvrševanja kazenskih sankcij z organov za notranje zadeve na organe, pristojne za pravosodje, oziroma leta 1973 prenos pristojnosti izvrševanja kazenskih sankcij s federacije na republike in avtonomni pokrajini, se v zavodu na Igu niso zgodile bistvene spremembe na področju reorganizacije izvrševanja kazenskih sankcij v smeri humanizacije, sproščanja režima prestajanja zapora in širjenja spoštovanja pravic obsojenk in spoštovanja njihovega človeškega dostojanstva. Zavod za prestajanje kazni zapora Ig je vse do obdobja, ko je na čelo tega zavoda prišla Dunja Košir (prva ženska v Sloveniji, ki je prišla na tak položaj), deloval kot klasičen zaprt zavod, ki se ni razlikoval od moškega, pa čeprav je šlo za ženski zavod.

Nekdanja upravnica KPD Ig pri Ljubljani piše:

> Prišlo je leto 1975. Republiški sekretariat za pravosodje in upravo me je imenoval za upravnico KPD Ig. Vse lepo in prav, a delavci so bili z majhnimi spremembami isti kot v letu 1963, torej tisti, ki so me takrat porinili na ono stran ključavnice. Vendar, bila je razlika, bila sem v drugi vlogi (kar je povzročilo še več prikrite agresije). Nenadoma sem se zavedela, da lahko z veliko mero previdnosti in potrpežljivosti začnem realizirati tisto, za kar sem mislila, da je prava vsebine prevzgojnega dela v penalni instituciji» (*Penološki bilten*, Glasilo Slovenskega penološkega društva, letnik 7, št. 1, Ljubljana 1989, str. 89)

Po začetnem spreminjanju razmer v tedanjem KPD Ig, ki je bil znan po trdoti in porušenih medsebojnih odnosih, se je novemu vodstvu posrečilo premostiti stroge hierarhične odnose med osebjem zavoda in obsojenkami, česar dotlej ni poskušal noben slovenski kazenski zavod. Uveljavljanje svobodnejšega režima in pristnejših medčloveških odnosov tudi z obsojenkami je začelo počasi spreminjati podobo tega zavoda. Situacija v zavodu se je izboljšala celo med obsojenkami. Disciplina kljub sproščenosti ni popuščala. Nekateri delavci zavoda so v sproščanju režima videli anarhijo in se zgražali, češ, vse se bo zrušilo. Tako vzdušje so nekateri delavci prenašali tudi na obsojenke, ki so morale prenesti marsikatero neprijetno doživetje.

Kljub nasprotovanju določenih delavcev, ki so le s težavo dojemali uvajanje prevzgojnega dela, ki ga do zamenjave vodstva v KPD Ig ni bilo, je zavod kmalu napravil še korak naprej. Prvi med slovenskimi kazenskimi zavodi je vpeljal skupinsko delo. Delo s skupino, ki ima sedaj v Zavodu za prestajanje kazni zapora Ig že tradicijo, se je izkazalo kot koristen model tretmana v kazenski instituciji, saj so se z njim sproščale napetosti med obsojenkami in delavci zavoda.

Očitno je torej, da je po letu 1975 KPD Ig poskušal slediti modernim, naprednim znanstvenim izsledkom na področju penologije. Po pisnih virih se je zavzemal tudi za humanizacijo izvrševanja zaporne kazni, spoštovanje človeka kot subjekta in uveljevljanje pravic obsojenk.

Tedanjo dolgoletno upravnico KPD Ig Dunjo Košir, ki je slovela kot uspešna reformatorka starega okorelega režima izvrševanja zaporne kazni v ženskem zavodu, je nasledila Irena Križnik, ki ima podobne strokovne in druge reference kot njena predhodnica.

NOTRANJA ORGANIZACIJA ZAVODA ZA PRESTAJANJE KAZNI ZAPORA IG

Zavod za prestajanje kazni zapora ima v skladu z veljavnimi predpisi za izvrševanje svojih nalog ustrezno število

strokovnih in drugih delavcev, ki so organizirani v posameznih notranjih organizacijskih enotah. Gre za službo za vzgojo, prevzgojo in pokazensko pomoč obsojenkam, gospodarsko enoto, v okviru katere poteka proizvodno delo, ki ga obsojenke opravljajo pod strokovnim vodstvom delavcev te enote. Tretja organizacijska enota je enota paznikov oziroma paznic, ki skrbi za zavarovanje in varnost zavoda in za red in disciplino. Splošni sektor, kamor sodijo računovodske, administrativne in tehnične zadeve, sestavljajo delavci z ustreznimi sposobnostmi in znanjem.

Trenutno je v Zavodu za prestajanje kazni zapora Ig zaposlenih 26 delavk in delavcev. Ob obeh vodilnih delavcih so v sektorju za prevzgojo in pokazensko pomoč 3 delavci, enako v gospodarski enoti, v enoti paznikov in paznic je 14 delavcev, administrativne in druge tehnične posle pa opravlja 7 delavcev.

Zavod za prestajanje kazni zapora Ig ima poleg oddelka za polnoletne obsojenke in mladoletnice, obsojene na mladoletniški zapor, oziroma mlajše polnoletnice, še oddelek za osebe, kaznovane z zaporom po postopku o prekršku, in oddelek za pripornice.

Zakonodaja zahteva, da se v ženskem zavodu omogoči pogoje za rojstvo in nego otrok. Zato ima zavod organiziran porodniški oddelek, ki je v neposredni bližini zavoda in ima status odprtega oddelka, v katerem ni stalnega nadzorstva. V tem oddeleku bivajo obsojenke nosečnice nekaj časa pred porodom, porodnice in matere z otrokom. Prostorsko je prilagojen tako, da imajo obsojenke nosečnice, porodnice in matere z otrokom dobre pogoje za osebno higieno in nego, pa tudi za nego novorojenčkov in otrok. Podatki kažejo, da porodniški oddelek skoraj nikoli ni prazen, saj v njem skoraj vedno prebiva vsaj ena nosečnica, porodnica ali mati z otrokom. Udobno urejeni prostori porodniškega oddelka sicer dajejo občutek, da zavod v materialnem pogledu posveča veliko pozornost obsojenkam nosečnicam, porodnicam in materam z otrokom, vprašanje pa je, ali tako udobje na drugi strani ne odvrača tako obsojenk kakor tudi delavcev zavoda od tega, da bi obsojenke v večjem številu rojevale otroke zunaj kazenske institucije, kakor predpisujejo mednarodni pravni akti. Na negativne posledice bivanja otrok v kazenski instituciji opozarja Frances Heidensohn (1990), ki ob tem navaja dva razloga:

1. Zapor je najmanj primeren prostor za vzgojo otrok, ker gre za izolacijo od realnega sveta – otroci ne vidijo ne moških ne prometa in se ne družijo z drugimi.

2. Matere želijo imeti otroke pri sebi in vsi se strinjajo, da bi jih morale imeti, vendar obstaja dilema, ali je to dobro za otroka. Nosečnice, porodnice in matere, ki morajo roditi v zaporu in v njem negovati otroka ter ga vzgajati v neobičajnih razmerah, so očitno diskriminirane v primerjavi z drugimi ženskami.

TRETMANSKE AKTIVNOSTI ZAVODA ZA PRESTAJANJE KAZNI ZAPORA IG

Ob statusnem primerjanju obsojenk z moško obsojeniško populacijo se je zdelo potrebno opraviti tudi primerjavo v pogledu organiziranosti tretmana in prevzgojnih oblik dela, še zlasti zato, ker je zavod na Igu po letu 1975 začel vpeljevati nove oblike socialne rehabilitacije z upoštevanjem obsojenk kot enakopravnih subjektov v procesu resocializacije. Naloge strokovnega tima izvajajo strokovni delavci na nekoliko specifičen način. Prvi kontakti se začnejo z izvajanjem triaže in diagnostike na sprejemnem oddelku, ki sicer ni organiziran po klasičnih kriterjih kot v drugih zavodih v Sloveniji. Posebno pozornost posvečajo razbremenjevanju obsojenk in odstranjevanju negotovosti in strahu. Na podlagi poglobljenega individualnega razgovora se pri obsojenkah po trditvah strokovnega tima odkrivajo pozitivne in negativne lastnosti. V tem kontekstu poskuša strokovni tim ugotoviti obsojenkino podobo o sebi ter kako obsojenka doživlja izrek kazni. V zavodu trdijo, da je pomembno ugotoviti obsojenkine lastnosti, interese in sposobnosti, na katerih je mogoče graditi individualni

prevzgojni program. To poudarja tudi Darja Zaviršek (1994), ki pravi, da je za socialne delavke in delavce pomembno najprej slišati, o čem in kako govorijo posameznice o sebi. Videti vsakdanjo realnost teh žensk je pogoj, da se realneje in konstruktivneje razmišlja o temah, ki občasno privrejo na površje pri ženskah, ki imajo v življenju malo alternativ. V tem smislu zatrjujejo, da je pomembno spoznati, koliko je obsojenka motivirana za sodelovanje v prevzgojnem procesu in kakšni sta njena splošna razgledanost in dejanska izobrazba.

Po izdelavi individualnega prevzgojnega programa, ki vsebuje razporeditev obsojenke v skupino, bivalni prostor, na delo ter v tretmansko skupino, strokovni tim sklene sprejemno fazo, od katere je odvisno, kako bo potekal nadaljni proces prevzgoje in resocializacije. Od diagnostike se namreč pričakuje, da pokaže, kje so vzroki kriminalne dejavnosti ter s kakšnimi metodami in sredstvi jih je treba odstranjevati.

Z oblikovanjem terapevtskih skupin so v zavodu vpeljali skupinske oblike dela. Skupine so oblikovane po načelu heterogenosti, saj so v vsaki skupini obsojenke različnih starosti, iz različnih kulturnih okolij, obsojene za različna kaznivа dejanja in podobno. Skupinsko delo je usmerjeno v razumevanje lastnih problemov in slabosti in v pomoč posameznim obsojenkam. Skupinsko delo naj bi pomagalo razvijati občutek varnosti, kar je pogoj za dobro počutje in sproščanje na skupinskih sestankih.

Čeprav vsebina pogovorov v skupini obsojenk formalno ni nikjer opredeljena, kar pomeni, da je mogoče razpravljati o vseh mogočih zadevah in problemih, se v praksi na skupini obravnavajo teme, ki se nanašajo na vedenje posameznih obsojenk, njihove ugodnosti, problematika v zvezi z življenjem in delom v zavodu in problematika vključevanja obsojenk v življenje in delo po prestani kazni. Praksa kaže, da se lahko v okviru skupine razrešujejo medsebojni konflikti obsojenk. Poleg majhnih skupin so v zavodu še terapevtska-domska skupnost, kjer gre za občasne skupne sestanke vseh malih skupin ali obsojenk in penalnega osebja. Glavni cilj terapevtskih skupin je, da se s pomočjo te metode dela premosti prepad v medsebojni komunikaciji med obsojenkami in osebjem zavoda in omogoči reševanje medsebojnih konfliktov, ki se porajajo na malih skupinah.

Skupinsko delo po trditvah zavoda razvija medsebojno komunikacijo, zmanjšuje razkol med avtoriteto in osebjem in hkrati izboljšuje klimo in splošno emocionalno stanje v zavodu. S tem naj bi se spremenila ali izboljšala že oblikovana osebnost. Če prisluhnemo obsojenkam, lahko dvomimo o resničnih uspehih prevzgoje obsojenk, ki jih zagovarja zavod z novimi metodami skupinskega dela. Nekdanja obsojenka tega zavoda Slava Rakova (1971: 221) v svojem dnevniku razmišlja o dejstvu, da je bilo nekoč veliko manj ljudi v zaporih, manj pa se jih je tudi vračalo. Sprašuje se, kakšna je danes kazen, če se več kot dve tretjini obsojencev vrača v zapore.

Zavod za prestajanje kazni zapora Ig kljub vsemu vztraja, da sta skupinsko delo in obravnava obvezni dejavnosti, za ostale oblike prevzgojnega dela pa se odločajo obsojenke same na podlagi svojih interesov. Dejavnosti, ki jih ta in tudi drugi kazenski zavodi izvajajo skozi skupinsko delo, so ozke in praviloma naravnane h krepitvi samodiscipline v kazenski instituciji. Zastavlja se vprašanje, ali tako skupinsko delo v resnici dosega zaželen namen. Lea Š. Bohinc (1994: 322) v članku Socialno kulturno delo pravi: «Sklep srečanja je tudi prehod iz ustvarjalno zgoščenega v bolj vsakdanje življenje, pri tem pa je važno, da nihče ne odhaja z odprtimi, žgočimi problemi.» Zavod za prestajanje kazni zapora Ig se zaveda, da so možnosti za uspehe na področju prevzgoje v kazenskem zavodu majhne, zato zastopa naslednjo tezo: če že ni mogoče obsojenke prevzgojiti, je treba za vsako ceno preprečiti, da zavoda ne zapusti slabša, kot je vanj prišla. To pa je mogoče po mnenju tega zavoda doseči z dobro organiziranim ter strokovno izpeljanim skupinskim delom z obsojenkami.

Iz koncepta prevzgojnega dela zavoda, v katerem je poudarjena prednost skupinske terapije z bolj ali manj enakopravnim položajem obsojenk pri komuniciranju z delavci zavoda, torej izstopa težnja po horizontalnem urejanju odnosov s čim manj represivnimi ukrepi. Kljub temu ostajajo obsojenke še vedno objekt skupinske obravnave, kot ugotavljata Tanja Lamovec in Vito Flaker (1993: 42), ko pravita: «Vsi uporabniki totalne institucije imajo skupno značilnost, da so objekt za druge. Subjektivni pol, ki spoznava in deluje, pa je potisnjen v ozadje.» Ta teza se je še kako potrdila v pričujoči raziskavi, saj obsojenke, ki smo jih pritegnili v obravnavo, bistveno drugače doživljajo kazensko institucijo in osebje, ki dela in komunicira z njimi.

POČUTJE OBSOJENK V ZAVODU ZA PRESTAJANJE KAZNI IG IN DOŽIVLJANJE KAZENSKE INSTITUCIJE

V Zavodu za prestajanje kazni zapora Ig sem zbirala podatke z vnaprej pripravljenim anonimnim vprašalnikom in nestrukturiranim intervjujem. V zavodu je bilo ob zbiranju podatkov registriranih 33 obsojenk, v intervjuje pa jih je bilo vključenih 23. Razlog, da ni bilo mogoče zajeti vseh obsojenk, je, da jih je bilo nekaj odsotnih zaradi pobega, prostega izhoda, nekatere pa zaradi skorajšnega odpusta, starosti ali bolezni niso hotele sodelovati. Intervju je potekal v zavodskem vzdušju. Prvi vtis je bil, da obsojenke niso bile sproščene, na eni strani zaradi statusa, kakršnega kot obsojenke imajo, na drugi strani pa zaradi delovnih obveznosti čiščenja, ki jih je čakalo pred intervjujem in po njem. Tiste, ki so prostovoljno privolile v intervju, so bile sicer zainteresirane, vendar so s strahom odgovarjale na vprašanja. Pomirile so se takrat, ko sem jih prepričala, da jim zbrani podatki ne bodo škodovali. Kljub občutku, da se mi jim je posrečilo približati, v skupini niso bile preveč zgovorne. Pripravljene so se bile pogovarjati na samem, celo na hodniku, in ugotovila sem, da so take individualne stike prav želele navezati. Do podobne ugotovitve je prišla tudi Darja Zaviršek (1994: 47) pri raziskavi v psihiatričnem oddelku bolnice Polje. Zanimivo je, da je bila vsebina pogovora domala pri vseh obsojenkah usmerjena na njihove življenske zgodbe zunaj zavoda, bolj redkobesedne pa so bile pri vprašanjih o počutju in razmerah v zavodu.

Iz razgovorov je bilo zaznati, da o razmerah v zavodu, zlasti o slabih izkušnjah, niso hotele govoriti zaradi strahu pred morebitnimi posledicami. Očitno je šlo za bojazen, da utegnejo izgubiti ugodnosti, npr. proste izhode. Zdi se, da se zavedajo, da so te ugodnosti močno odvisno od tega, v kakšni luči jih vidi zavod. Ni torej naključje, da so mi nekatere zaupale svoj občutek, da morajo «biti všeč» določenim delavcem zavoda, če hočejo v zaporu bolje preživeti. Gre torej za posebno obnašanje in ravnanje, ki ga od obsojenk zahteva zavodsko osebje. Vse obsojenke so pogumneje izražale nezadovoljstvo, da so preobremenjene s hišnim delom, zlasti z delovnimi obveznostmi v proizvodnji. Poudarjale so, da so norme previsoke, zato jih kljub temu, da rade delajo, ne morejo dosegati. Kritizirale so dejstvo, da je zaradi skupnih in velikih bivalnih prostorov, v katerih so skupne spalnice, onemogočena intimnost, saj skupne prostore uporablja včasih tudi večja skupina obsojenk. Neugodno se počutijo zavoljo tega, ker nimajo pogojev za zasebnost. Obsojenke si morajo deliti prostore za osebno nego in higieno in preživljanje prostega časa tudi tedaj, ko so v stiski in bi želele biti čisto same.

Če počutje žensk v Zavodu za prestajanje kazni zapora Ig primerjamo s počutjem žensk v Zavodu za prestajanje kazni zapora Koper (v tem zavodu delam kot socialna delavka), kjer včasih prestaja kazen zapora ali pripor manjše število žensk, je opazna velika razlika v pogledu počutja teh zaprtih žensk z obsojenkami na Igu. Čeprav je režim za ženske v koprskem zavodu v primerjavi z zavodom na Igu strožji, saj jih na vsakem koraku spremljajo paznice, je njihovo počutje boljše. Morda je tako, ker je ženskam v zavodu Koper zagotovljena večja intimnost,

saj v glavnem bivajo v samskih sobah. V te prostore dobivajo tudi obroke hrane, delo pa opravljajo v delovni sobi, ki je v neposredni bližini bivalnih prostorov.

Pričujoča raziskava tudi kaže, da so ženske v primerjavi z moškimi v kazenskih zavodih neprimerno bolj izpostavljene spolnemu nadlegovanju. Po drugi strani pa so glede spolnega življenja v bistveno slabšem položaju kakor obsojenci. V manjšem slovenskem zaporu (podobno pa se verjetno dogaja tudi v zaporih po svetu) sta pred kratkim dva moška uslužbenca v nočnem času nekaj večerov zapored hodila v sobo dveh pripornic, s katerima sta, sicer z njuno «privolitvijo», spolno občevala. Ena od njiju je pri tem zanosila in rodila otroka. Omenjena uslužbenca sta bila sicer disciplinsko obravnavana, vendar sta ostala v delovnem razmerju. Leta 1994 pa je na drugem koncu Slovenije v manjšem zaporu eden od uniformiranih uslužbencev zapora poskusil posiliti pripornico, a se mu ni posrečilo. Ta uslužbenec je pozneje sam odpovedal delovno razmerje, ker je bil v kazenskem postopku. Spričo dejstva, da so občasno v vseh zaporih in njihovih oddelkih v Sloveniji v priporu ali na prestajanju zaporne kazni tudi ženske, je mogoče zanesljivo sklepati, da je podobnih nadlegovanj in spolnega izrabljanja še več, kar pa seveda ostane v večini primerov prikrito. Kazenski zavod, v katerem so ženske, je podobno kot psihiatrična ustanova priložnost za spolno izrabljanje nemočnih in podrejenih žensk. Darja Zaviršek (1994) je zapisala, da je oseba, ki je kaznovana, lahko kaznovana še enkrat, in sicer kot objekt spolnega izrabljanja. Storilec v opravičilo za svoje dejanje pogosto uporabi «nemoralnost»« obsojenk. V odnosu do njih ne veljajo prepovedi in pravila, ki veljajo zunaj ustanove. Med slabo socialno in psihološko izobraženim osebjem obstaja včasih stališče, da tak človek tako ali tako ničesar ne občuti.

Če analiziramo pogoje za normalno spolno življenje obsojenk v zaporu v primerjavi z obsojenci, ugotovimo, da so obsojenke v neenakem položaju. Čeprav je res, da je število obsojenk, ki nimajo ugodnosti izhoda iz zavoda, v primerjavi z obsojenci neprimerno manjše, kar pomeni, da je pretežnemu delu obsojenk le zagotovljeno spolno življenje, po drugi strani obsojenkam celo v Zavodu za prestajanje kazni zapora Ig niso zagotovljeni prosti obiski moža ali partnerja v garsonjeri čez noč kot obsojencem v Zavodu za prestajanje kazni zapora Dob pri Mirni. Zavod na Igu ima za ta namen sicer v bližini zavoda hišico, vendar v zimskem času ni primerna za bivanje, ker ni ogrevana in v njej ni tople vode. Zavod Dob pri Mirni pa ima za ta namen celo več garsonjer, ki so ustrezno opremljene in primerne za bivanje tudi za daljšo dobo. Še slabše možnosti za zadovoljevanje spolnih potreb imajo ženske v zaporih in oddelkih zaporov drugod po Sloveniji. To je najbrž povezano s prepričanjem, da je moška spolnost aktivnejša od ženske ter da moški potrebuje spolnost, medtem ko dobi ženska, ki zahteva enake pogoje za spolno življenje, kot jih imajo moški, prizvok moralne vprašljivosti.

Morda je prav zato, ker dvojna morala tudi danes obsoja promiskuiteto žensk, hkrati pa dovoljuje promiskuiteto moških, to prisotno tudi v zaporih. Obsojenci namreč mnogo pogosteje kot obsojenke navezujejo stike z osebami drugega spola zunaj zavoda. Po eni strani jih navezujejo zaradi ohranjanja spolnih odnosov, saj jih te ženske po določenem času tudi obiskujejo v garsonjeri, na drugi strani pa tako dokažejo zavodskemu osebju, da so navezali tesnejše stike z žensko, s katero bodo na prostosti morda sklenili zakonsko zvezo. S tem želijo doseči ugodnejši status, kar zadeva omejitev svobode gibanja. Ženske praviloma tega ne počnejo, celo v osrednjem Zavodu za prestajanje kazni zapora Ig ne, verjetno tudi zavoljo tega, ker je promiskuiteta žensk, kot že rečeno, moralni prekršek.

SKLEPNE UGOTOVITVE

Razlike v statusu in položaju med ženskami in moškimi so v kazenskem postopku, odrejanju in izvrševanju pripora, še zlasti pa med prestajanjem zaporne

kazni v korist slednjih. Na diskriminacijo žensk v zaporu opozarja že samo dejstvo, da v preteklosti ženskam ni bila posvečena vidna pozornost v znanstvenih raziskavah, ki se nanašajo na te probleme.

Kazenska zakonodaja, zlasti predpisi s področja izvrševanja kazenskih sankcij, so prilagojeni moški obsojeniški populaciji, medtem ko so posebnosti, ki zadevajo ženske, v predpisih zelo skope in neprilagojene potrebam in statusu zapornic. Ženska obsojeniška populacija je v primerjavi z moško v kazenskih zavodih v veliki manjšini, zaradi česar ji zakonodaja in praksa ne posvečata specifične pozornosti. Uporabljajo se isti priporni razlogi, kar ženske potiska v manj ugoden položaj, čeprav je njihova kriminalna ogroženost v primerjavi z moškimi veliko manjša. Obsojenka-mati v zaporu veliko težje uresničuje roditeljske pravice kot obsojenec-oče.

Organizacija prestajanja zaporne kazni v Sloveniji spravlja ženske obsojenke v slabši položaj, ker morajo zaporno kazen prestajati v enem samem, za večino oddaljenem zavodu, v katerem ni priložnosti za ustrezno klasifikacijo glede na vrsto storjenega kaznivega dejanja in povratništvo. Spričo koncentracije ženske populacije v enem zavodu so v slabšem položaju kakor moški tudi glede priložnosti za ohranjanje stikov z domačim okoljem in družinskimi člani.

Obsojenke so, če jih primerjamo z obsojenci, prikrajšane za ugodnost dela zunaj kazenskega zavoda in za možnost, da bi izbirale delo. Opravljati morajo manj cenjena in slabše plačana dela. Pogosto so izpostavljene spolnemu nadlegovanju in možnosti za posilstvo so v primerjavi z obsojenci veliko večje. V slabšem položaju kakor moški pa so tudi pri zadovoljevanju svojih spolnih potreb med prestajanjem kazni zapora.

Obsojenke so prikrajšane pri dodeljevanju pogojnega odpusta. Še zlasti to velja za povratnice v primerjavi s povratniki. Krajša je tudi doba prestane zaporne kazni, ki je niso preživele v zaporu, čeprav so preklici pogojnega odpusta (zaradi storitve kaznivega dejanja med pogojnim odpustom) redkejši kot pri moških.

Spoštovanje reda in discipline v zavodu in zunaj njega, ki je pri obsojenkah na višji ravni kakor pri obsojencih, se pri ugodnostih za obsojenke ne upošteva dovolj in so v primerjavi z obsojenci neredko prikrajšane. Nad obsojenkami se torej izvaja večje institucionalno nasilje kakor nad moškimi. Intenzivna obravnava obsojenk in spoznavanje njihove preteklosti, zlasti v osrednjem kazenskem zavodu za ženske, kažeta, da se v njihovo osebnost posega bolj kakor pri obsojencih. Vprašanje je, ali tematika, ki se obravnava v skupinskih pogovorih, zares ustreza specifičnim problemom in potrebam žensk.

Literatura

F. BRINC (1979), Nekatere značilnosti izvrševanja kazni odvzema prostosti v Franciji in Jugoslaviji. Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani. Raziskava št. 51, Ljubljana.

F. HEIDENSOHN (1990), *Women and Crime*. The Open University/Macmillan.

V. JALUŠIČ (1992), *Dokler se ne vmešajo ženske...: Ženske, revolucija in ostalo*. Ljubljana: Krt.

Kazenski zakon Republike Slovenije (1995), Uradni list RS, št. 63/1194.

T. LAMOVEC, V. FLAKER (1993), Ali v Sloveniji potrebujemo zagovorništvo? *Socialno delo 32*, 3-4.

Libro bianco Direzione generale per gli istituti di prevenzione della pena (1987). Rim.

Minimalna pravila o ravnanju z zaporniki (1991). Izvrševanje kazenskih sankcij in pripora. Zbirka dokumentov OZN in Sveta Evrope. *Penološki bilten*, posebna izdaja, 1/91.

Navodilo o razporejanju in pošiljanju obsojencev na prestajanje kazni (1995). *Uradni list RS* 3/95.

D. PETROVEC (1990), Zamenjevanje vloge – od žrtve do storilca kaznivega dejanja (Nasilje nad ženskami kot kriminogeni element). Seminar Nasilje nad ženskami – zlasti v družini (Lovran, 22.-24. 3. 1990), Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.

Poročilo o delu KPD Ig za leto 1994.

S. RAKOVA (1971) *Soba št. 184: Dnevnik zločinke*. Murska Sobota: Pomurska založba.

Rezultati raziskovanj – Pravosodje (1992). Zavod Republike Slovenije za statistiko, št. 560/1992.

Statistika Ministrstva za pravosodje za leto 1993.

Zakon o kazenskem postopku, *Uradni list RS*, 63/1994.

D. ZAVIRŠEK (1994), *Ženske in duševno zdravje: O novih kulturah skrbi*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.

Zbirka predpisov o izvrševanju kazenskih sankcij (1979). ČP Uradni list SRS.